

ВСТУП, АБО ЛАСКАВО ПРОШУ!

За легендою, у давньому місті Вавилоні стояла така висока вежа, що її сміливо можна вважати першим хмарочосом в історії людства. Історичні джерела підтверджують існування цієї вежі на території сучасного Іраку. А за Біблією, саме Вавилонській вежі, яку давні люди зводили, щоб дістатися до небес, ми завдячуємо розмаїттям мов. Коли Бог побачив, що задумали люди, Він мовив: «Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити» (Буття 11:6)*. Щоб не дозволити людям досягнути небес, Бог розвів їх по всьому світу й створив багато мов, щоб люди не могли порозумітися між собою і втілити свій задум.

Мова, безумовно, є ключем до небес. Легенда про Вавилонську вежу засвідчує, що мова може як об'єднувати, так і роз'єднувати, як сприяти налагодженню успішної комунікації, так і ставати їй на заваді.

Інші релігії також визнають, що володіння мовою дозволяє людині досягти справжніх висот. За Кораном, знання різних мов дозволяє поширювати релігійні концепції поміж інших народів: «Ми відсилали посланцями тільки тих, хто говорив мовою свого народу, щоб вони зрозуміло пояснювали» (сура 14, аят 4)**.

У своєму есеї «Спокійна зірка»¹ італійський письменник Прімо Леві, який пережив Голокост, формулює цікаві зауваги про межі мови та зумовлені ними особливості світосприйняття:

---

* Уривок подано в перекладі Івана Огієнка.

** Уривок подано в перекладі Михайла Якубовича.

Для дискусії про зірки наші мови не підходять і видаються незугарними, ніби хтось хоче орати пером. Ці мови «...» виникли разом із нами й придатні лише для опису об'єктів, приблизно зіставних із нами за розмірами та тривалістю існування; ці мови мають наші масштаби, вони людські.

Письменник зауважує, що із часом були вигадані нові слова на позначення: розмірів об'єктів (як менших, так і більших за ті, які можна побачити неозброєним оком), температур (вищих за температуру вогню) і великих чисел (мільйони, мільярди) — тобто понять, про існування яких люди раніше не знали.

Чи мова відповідає нашому розумінню світу на певному етапі розвитку, чи це наше розуміння світу визначене мовою, якою ми володіємо? Щоб переконатися в тому, що мовні обмеження не вигадка, звернімося до сучасних досліджень у галузі машинного навчання. Коли нейробіологи зі Стенфордського університету використали великі набори поведінкових даних, щоб дослідити, як мозок розподіляє навантаження, пов'язане з виконанням когнітивних завдань (наприклад, читання чи ухвалення рішень), обчислювальні алгоритми згрупували шаблони нейронної активності в несподіваний спосіб — на основі людської мови². Під час перших спроб визначити «місце розташування» різних мов у мозку науковці виявили доволі пересічні мережі, а межі між, здавалося б, різними розумовими процесами не вдавалося зафіксувати в самому мозку. Натомість у класифікаціях, зроблених за допомогою обчислювальних алгоритмів, припускалося існування структур і процесів, для яких у нас (поки що) немає позначень, — того всесвіту, який ми намагаємося переорати пером. Навіть наші уявлення, що стоять за такими словами, як «пам'ять» і «сприйняття», не цілком відповідають описам, які виникли в результаті машинного навчання³.

Натомість у нашому розумінні поняття «пам'ять» і «сприйняття», тобто лексика, яку ми використовуємо для їх позначення, перетинаються, і, відповідно, наше розуміння все ще дуже неточне. «Пам'ять» і «сприйняття» чітко не розрізняє ні людський, ні штучний інтелект, попри слова, які ми використовуємо для їх розрізнення. Цілком можливо, що ми ще не маємо інструментів для докладнішого вивчення та схарактеризування як наших психічних станів, так і багатьох явищ, які існують у світі. Власне, уявлення про те, що існують певні категорії поза нашим розумінням реальності (чи психічні стани, чи кольори, чи типи людей), також може бути ілюзією, закоріненою в мові. Незалежно від того, чи існують у світі «реальні» категорії, мовні та ментальні конструкції, якими ми оперуємо, насправді є для нас присутніми. Вони впливають на наше сприйняття, визначають розвиток науки та широту наших поглядів, зокрема й зумовлюють багато упереджень.

Психолінгвістика — це галузь мовознавства, яка вивчає зв'язок між розумом і мовою. Вступивши до аспірантури тридцять років тому, я прагнула не лише зрозуміти, як такі багатомовні люди, як я, сприймають мови, а й пізнати людські когнітивні здібності та обмеження загалом. Ця книжка містить результати як моїх, так і інших оригінальних досліджень мови й інтелекту крізь призму багатомовності. Я написала її англійською, моєю третьою мовою, водночас спираючись на знання румунської та російської — моїх рідної та другої мови відповідно, — а також мов, носіїв яких я тестувала та опитувала під час своїх досліджень, зокрема американської жестової мови, кантонської і мандаринської, нідерландської, французької, німецької, японської, корейської, польської, іспанської, тайської, української та багатьох інших.

У дитинстві я, як і багато людей, які вивчають кілька мов, помічала чимало цікавих мовних особливостей мого оточення.

Чому в російській слово «міст» чоловічого роду, у німецькій — жіночого, а в англійській — середнього? А ще ж є моя рідна румунська з дивовижною властивістю: слово «міст» у ній має чоловічий рід в однині, але жіночий — у множині. Який вплив такі відмінності мають на свідомість тих, хто володіє кількома мовами? Як ці люди сприймають мости?

Нещодавні дослідження з когнітивістики⁴ показують, що носії німецької частіше описують мости як «красиві», «чудові», «витончені», «надійні», «прекрасні» та «вузькі». Натомість носії іспанської схильніші сприймати й описувати мости як «великі», «небезпечні», «довгі», «міцні», «широкі» та «високі». У чому причина? Слово «міст» належить до різних родів у німецькій та іспанській мовах. Здогадалися, якого воно роду в іспанській з огляду на вжиті прикметники? Так, в іспанській слово «міст» чоловічого роду. Шкода, що науковці ще не дослідили сприйняття мостів носіями румунської, у якій багато іменників в однині мають форму чоловічого роду, а в множині — жіночого. Міра, якою рід слів на позначення неістот впливає на те, як ми сприймаємо відповідні об'єкти, має стосунок до сучасних дискусій щодо використання займенників певного роду загалом⁵. Адже гендерні займенники також сприяють творенню певних асоціацій, які впливають на наше сприйняття себе та інших.

«Ярлики», які ми використовуємо, дуже важливі. Проста заміна лексем, які вживаємо на позначення когось — наприклад, «поневолені люди» або «люди, які були рабами» замість «раби», — кардинально змінює наше сприйняття цих людей.

Знання різних мов є неоціненною суперсилою, яка знадобиться людству, щоб подолати незгоди в різноманітних сферах суспільного життя та розв'язати глобальні проблеми, що назрівають. Якщо ви можете особисто оцінити корисність і красу іншої мови та, відповідно, іншого світогляду, то природно, що ви менш схильні до упередженості, засудження явищ, які не вписуються

у вашу картину світу, і демонізації людей, що суттєво відрізняються від вас.

Осягнення можливостей мови також допомагає нам помічати, коли інші люди — політики, рекламисти, юристи, колеги чи рідні — маніпулюють нами за допомогою неї. Декому платять великі гроші за вміння використовувати мову, щоб змусити інших купувати якісь товари, голосувати потрібним чином або ухвалювати певні рішення. Володіючи кількома мовами, ви краще розумієте, які почуття викликають у вас ті чи ті слова, адже вже маєте багатий досвід використання мов.

Ігнорування відмінностей між мовами може призвести до жахливих наслідків. Приміром, 1999 року супутник-транслятор НАСА *Mars Climate Orbiter* розпався в атмосфері Марсу, і сотні мільйонів доларів, роки роботи з його створення та місяці космічної подорожі були змарновані через те, що хтось із науковців не перевів одиниці вимірювання з англійської системи в метричну⁶.

Ще трагічніший випадок неправильного перекладу — або принаймні неправильного тлумачення — описаний у несекретних документах Агентства національної безпеки Сполучених Штатів Америки. 1945 року, коли лідери країн Альянсу зустрілися в Німеччині після завершення Другої світової війни, Трумен, Черчилль, Сталін і Чан Кайші надіслали прем'єр-міністрові Японії Кантаро Судзукі Постдамську декларацію, у якій зажадали від Японії беззастережної капітуляції. У цьому документі було наголошено, що будь-яка негативна відповідь призведе до «негайного й повного знищення». Коли журналісти запитали в прем'єр-міністра Судзукі, що він про це думає, той відповів, як і будь-який політик у подібній ситуації, що утримується від коментарів. Японське слово *mokusatsu*, яке він при цьому вжив, походить від слова «мовчання», і його можна перекласти по-різному — від «удатися до поміркованої бездіяльності», «не звертати уваги» до «ставитися з мовчазним презирством». Це

був дипломатичний ляп епічного масштабу: невдалий переклад на Заході витлумачили як відмову. В Агентстві національної безпеки зауважують:

Це слово має й інші значення, зовсім відмінні від того, яке приписали Судзукі. На жаль, міжнародні інформаційні агентства вважали за потрібне повідомити світу, що до ультиматуму японський уряд «поставився з мовчазним презирством». Американські посадовці, обурені тоном заяви Судзукі, «...» постановили вдатися до суворих заходів. За десять днів було ухвалено рішення скинути атомну бомбу. Бомбу скинули, зрівнявши Хіросіму із землею⁷.

Коли я навчалася в аспірантурі Університету Еморі в штаті Джорджія, на малій батьківщині президента Джиммі Картера, він щороку зустрічався з іноземними студентами. Щоб заспокоїти нас, Картер зі своїми фірмовими привітністю та почуттям гумору розповів історію про свою промову в Японії. Він сказав, що почав тоді із жарту й одразу після того, як перекладач відтворив його японською, усі присутні в аудиторії розсміялися. Пізніше того самого дня Картер запитав у перекладача, чому жарт викликав настільки бурхливу реакцію. Після вмовлянь перекладач зізнався, що не був упевнений, як правильно передати цей жарт японською, тож натомість сказав: «Президент Картер пожартував. Усі мають сміятися».

Як би мені хотілося теж закінчувати свої жарти словами «Усі мають сміятися»... Вивчення іншої мови не зробить вас автоматично дотепником чи генієм, чи найсексуальнішою людиною у світі. У вас не з'явиться ані розкішної шевелюри, ані мільярда на рахунку, хоча насправді існує зв'язок між багатомовністю та збільшенням прибутків.